

Research Paper

A Critical Analysis of the Doctrine of the Trinity in Christian Theology through the Lens of Sadraean Monotheism

Mohamad Heydarifard*¹

¹ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Basic and Applied Sciences, Kermanshah University of Technology, Iran

[10.22080/jepr.2025.30095.1297](https://doi.org/10.22080/jepr.2025.30095.1297)**Received:**

September 22, 2025

Accepted:

November 3, 2025

Available online:

December 11, 2025

Keywords:

Trinity, Monotheism, Mullā Ṣadrā, Christian Theology, Transcendental Theosophy

Abstract

This study undertakes a comprehensive comparative analysis of the Trinitarian doctrine in Christian theology from the perspective of Ṣadrāean transcendental theosophy (al-ḥikma al-muta'āliya). It aims to explore the fundamental epistemological and ontological divergences between these two intellectual systems of Christianity and Islam. The central research question involves examining how these theological frameworks conflict at the metaphysical level and the implications of this conflict for comparative theology and interfaith dialogue. Employing a descriptive-analytical methodology grounded in extensive library research of primary and secondary sources from both traditions, this investigation is structured into three integrated sections: first, a comprehensive analysis of the biblical and theological foundations of the Trinity through examination of key scriptural passages and interpretations by Christian theologians; second, a detailed exposition of the philosophical structure of monotheism in Ṣadrā's thought, focusing on the core concepts of principality of existence (aṣālat al-wujūd), personal unity of existence (waḥdat al-shakhṣiyya lil-wujūd), and gradation of existence (tashkīk al-wujūd); and third, a profound examination of the points of contention between these two paradigms and the feasibility of constructive dialogue between them. The findings reveal that this conflict stems from fundamental structural differences in ontological foundations. From the perspective of transcendental theosophy, any acceptance of plurality in the divine essence (even in the form of three hypostases) leads to essential ontological polytheism (shirk al-wujūdī), while Christian theology explains the Trinity through the concept of mystery and the distinction between essence and hypostasis.

*Corresponding Author: Mohamad Heydarifard**Address:** Kermanshah University of Technology, Iran.**Email:** m.heydarifard@kut.ac.ir**Tel:** 08338464358

Extended Abstract

1. Introduction

The present study offers a critical and comparative philosophical investigation of the Christian doctrine of the Trinity in light of the monotheistic principles of Mullā Ṣadrā's Transcendent Theosophy (*al-ḥikma al-muta'aliya*). The central objective is to analyze the epistemological and ontological tensions between these two major theological systems and to determine whether a theoretical reconciliation between them is possible at the level of metaphysical foundations. While Christian theology upholds a tri-personal conception of the divine essence—Father, Son, and Holy Spirit—Ṣadrāean philosophy affirms an uncompromising monism grounded in the *principality of existence* (*aṣālat al-wujūd*) and the *personal unity of being* (*waḥdat al-shakhṣiyya lil-wujūd*). The importance of this research lies in extending comparative theology beyond textual or doctrinal analysis toward a metaphysical engagement that probes the structure of divine reality itself. By reassessing both the biblical basis of Trinitarian belief and the philosophical coherence of Ṣadrā's unity of existence, the study aims to contribute to interreligious dialogue on rational and philosophical grounds rather than mere dogmatic assertions.

2. Methods

This research adopts a descriptive-analytical approach, relying on extensive library research of primary and secondary sources from both Christian and Islamic traditions. The study is divided into three major analytical parts:

1. A textual and theological examination of key biblical passages that form the foundation of the

Trinitarian doctrine, such as John 1:1, John 10:30, Philippians 2:6–7, and Matthew 28:19, as well as their interpretations by theologians including Augustine, Aquinas, and modern thinkers like Moltmann and Rahner.

2. A systematic exposition of Ṣadrāean metaphysics, highlighting the principles of *aṣālat al-wujūd* (principality of existence), *tashkīk al-wujūd* (gradation of existence), and *waḥdat al-shakhṣiyya lil-wujūd* (personal unity of existence).
3. A comparative analysis of the metaphysical implications of both systems, focusing on their divergent conceptions of divine simplicity, unity, and multiplicity. All references were critically assessed for their philosophical coherence and relevance to the metaphysical dimensions of the Godhead in both traditions.

3. Results

The findings indicate that the Trinitarian conception of God—comprising three distinct hypostases in one divine essence—creates an unavoidable ontological plurality within the divine nature. From the Ṣadrāean viewpoint, this plurality violates the principle of absolute simplicity (*basāṭa*) of existence and introduces an implicit form of ontological polytheism (*shirk wujūdī*). Ṣadrā's metaphysics interprets reality as a single continuum of existence with varying degrees of intensity. Within this framework, all beings are mere manifestations or modes of the One True Being, and no real distinction can exist within the divine essence itself. Consequently, the Christian attempt to reconcile unity and plurality through the distinction between

ousia (essence) and hypostasis (person) is philosophically inconsistent from a Ṣadrāean perspective. Christian theologians have traditionally resolved this paradox by appealing to divine mystery or relational models of unity, as seen in Augustine’s psychological analogy, Aquinas’s metaphysical distinctions, or Moltmann’s social Trinity. However, according to the principles of *al-ḥikma al-muta‘āliya*, any such relational multiplicity still implies

composition within the Absolute Being, which is metaphysically impossible. The research also finds that Ṣadrā’s notion of *tashkīk al-wujūd* provides a more coherent explanation of multiplicity without compromising divine unity: multiplicity belongs to the level of manifestation (*tajallī*), not to the level of essence. Therefore, the Trinitarian problem of “three in one” finds no conceptual space within Ṣadrāean monism.

Table 1. Comparative Framework: The Trinity and Ṣadrāean Monotheism

Theological Dimension	Trinitarian Theology	Ṣadrāean Monotheism (Transcendent Theosophy)
Ontological Basis	Three coequal and coeternal persons in one essence	One absolute existence with graded manifestations
Divine Simplicity	Differentiation between essence and persons	Complete simplicity of being—no internal multiplicity
Source of Multiplicity	Inherent within divine relations	Emanation and gradation of the single existence
Role in Creation	Joint participation of Father, Son, and Spirit	Single effusion (<i>fayḍ</i>) of divine existence
Philosophical Outcome	Tension between unity and plurality	Resolution of unity and plurality via <i>tashkīk al-wujūd</i>

4. Conclusion

This comparative philosophical study demonstrates that the Trinity and Ṣadrāean monotheism rest on mutually exclusive ontological assumptions. The Christian model affirms “plurality within unity,” while the Ṣadrāean system asserts “unity beyond plurality.” The contradiction arises from their differing understandings of existence itself: for Christian theology, relational distinctions can coexist within the divine essence; for Ṣadrā, the divine essence is pure existence, and any internal distinction contradicts its absolute simplicity. Therefore, no genuine theoretical reconciliation between the two systems is metaphysically possible. Nevertheless, recognizing and understanding these foundational differences may promote

constructive interfaith dialogue based on philosophical clarity rather than dogmatic opposition. The study underscores the need for future comparative theology to engage more deeply with metaphysical categories rather than merely doctrinal formulations.

Funding

There is no funding support.

Authors’ Contribution

The author (Mohamad Heydarifard) contributed to the conception, analysis, writing, and revision of the study in all stages.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

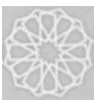
The author would like to express sincere appreciation to the reviewers and editors

for their valuable comments that helped refine and strengthen this paper.

References

- Aquinas, T. (2018). *Summa Theologiae*. Cambridge University Press.
- Augustine, St. (2002). *The Trinity (De Trinitate)*. Hyde Park, NY: New City Press.
- Grudem, W. A. (2020). *Systematic Theology* (2nd ed.). Zondervan Academic.
- Hick, J. (2004). *An Interpretation of Religion*. Palgrave Macmillan.
- Mullā Ṣadrā. (2001). *Al-Ḥikma al-Muta'aliya fī al-Asfār al-Arba'a al-'Aqliyya*. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation.
- Moltmann, J. (1993). *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. Fortress Press.

علمی

تحلیل انتقادی آموزه تثلیث در الهیات مسیحی با خوانش صدرایی از توحید

محمد حیدری فرد^{*۱} ID^۱ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم پایه و کاربردی، دانشگاه صنعتی کرمانشاه، ایران[10.22080/jepr.2025.30095.1297](https://doi.org/10.22080/jepr.2025.30095.1297)

چکیده

این پژوهش با هدف واکاوی ژرف‌انگارانه تقابل‌های بنیادین معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی بین دو نظام فکری اسلام و مسیحیت، به تحلیل تطبیقی جامع آموزه تثلیث در الهیات مسیحی با خوانش حکمت متعالیه از توحید می‌پردازد. مسئله محوری و اساسی این تحقیق، بررسی دقیق چگونگی تقابل این دو دستگاه فکری در سطح متافیزیکی و پیامدهای متعاقب آن برای الهیات تطبیقی و گفت‌وگوی بین‌ادیانی است. با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی عمیق و با اتکالی نظام‌مند به مطالعه کتابخانه‌ای گسترده منابع اولیه و ثانویه در هر دو سنت فکری، این تحقیق در سه بخش ساختاریافته و به هم پیوسته به بررسی دقیق می‌پردازد: نخست، تحلیل همه‌جانبه مبانی کتاب‌مقدسی و الهیاتی آموزه تثلیث با بررسی آیات کلیدی و تفاسیر متألهان مسیحی؛ دوم، تبیین دقیق ساختار فلسفی توحید در نظام صدرایی با تمرکز ویژه بر مفاهیم محوری اصالت وجود، وحدت شخصیه وجود و تشکیک در وجود و سوم، واکاوی عمیق نقاط تعارض این دو پارادایم و امکان سنجی گفت‌وگو بین آنها. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که این تقابل ریشه در تفاوت‌های بنیادین و ساختاری در مبانی هستی‌شناختی دارد، به‌طوری که از منظر حکمت متعالیه، هرگونه قبول کثرت در ذات الهی (حتی در قالب اقانیم ثلاثه) منجر به شرک وجودشناختی جوهری می‌شود، در حالی که الهیات مسیحی با تکیه بر مفهوم راز و تمایز بین ذات و اقنوم، به تبیین آن می‌پردازد. این مطالعه به این نتیجه می‌رسد که به دلیل تعارض ذاتی و ساختاری در مبانی متافیزیکی، امکان هرگونه هم‌سویی یا تلفیق واقعی بین این دو نظام فکری در سطح نظری وجود ندارد، اگرچه فهم این تقابل می‌تواند زمینه‌ساز گفت‌وگوی سازنده بین‌ادیانی باشد.

تاریخ دریافت:

۳۱ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۲ آبان ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۰ آذر ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

تثلیث، توحید، ملاصدرا، الهیات مسیحی، حکمت متعالیه، وحدت وجود

^{*} نویسنده مسئول: محمد حیدری فرد

آدرس: دانشگاه صنعتی کرمانشاه، ایران

ایمیل: m.heydarifard@kut.ac.ir

تلفن: ۰۸۳۳۸۴۶۴۳۵۸

۱ مقدمه

جدید استوار شده است. برای نمونه، آیاتی چون «در آغاز کلمه بود و کلمه نزد خدا بود و کلمه خدا بود» (انجیل یوحنا، ۱: ۱) و «من و پدر یکی هستیم» (همان، ۱۰: ۳۰) به عنوان دلایل الوهیت مسیح، و آیاتی مانند «چرا شیطان دل تو را پر کرد که به روح القدس دروغ بگویی؟ ... به انسان دروغ نگفته‌ای، بلکه به خدا» (اعمال رسولان، ۵: ۴-۳) به عنوان شواهدی بر الوهیت روح القدس تلقی می‌شوند (Letham, 2004, pp. 1-3) با این حال، این تفسیر همواره با چالش‌هایی از درون متن خود مواجه بوده است؛ آیاتی که بر انسان بودن، پیروی و جدایی مسیح از پدر تأکید دارند، مانند «پدر از من بزرگتر است» (یوحنا، ۱۴: ۲۸) و «چرا مرا نیکو می‌خوانی؟ هیچ‌کس نیکو نیست جز خدا به تنهایی» (انجیل مرقس، ۱۰: ۱۸). این کشمکش درونی در متن، خود موجب پدید آمدن خوانش‌های مختلفی از تثلیث، از رویکردهای فمینیستی گرفته تا الهیات پویا شده است. (O'Collins, 1999, pp. 180-202).

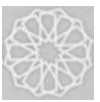
در برابر، خوانش ملاصدرا از یگانگی خدا، بر مبنایی کاملاً متفاوت استوار است. وی با طرح «اصالت وجود»، وجود را حقیقتی یکسان، دارای مراتب و برتر از ماهیت می‌داند. از این رو، «توحید» در نگاه او، نه فقط نفی شریک در پرستش، که اساساً به معنای «وحدت شخصیه وجود» است؛ بدین معنا که حقیقت وجود، تنها در ذات پاک خداوند است و هر آنچه غیر اوست، نه «وجود»ی مستقل، بلکه «نمایش»، «تجلی»، «سایه» و «مرتبه‌ای» از آن وجود حقیقی است. (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۵۲). بنابراین، هرگونه باور به چندگانگی در ذات و شخصیت‌های مستقل، از منظر این دستگاه، در نهایت به نوعی «شُرک هستی‌شناختی» منتهی می‌شود که بزرگترین مانع در راه حرکت و بالندگی عرفانی و فلسفی به سوی حقیقت یکسان تلقی می‌گردد. (نصر، ۱۳۸۲، ص ۱۵۷).

این مقاله با روشی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، در پی آن است تا این تقابل را در

آموزه تثلیث، به عنوان یکی از بنیادی‌ترین و در عین حال بحث‌برانگیزترین باورهای الهیات مسیحی، همواره کانون توجه متألهان و فیلسوفان دین بوده است. این آموزه که طبق تعریف کلاسیک، به «وجود سه شخصیت (اقنوم) پدر، پسر و روح‌القدس در ذاتی یکسان» قائل است (Grudem, 1994, p. 226)، نه تنها یک مسئله کلامی، بلکه یک معمای هستی‌شناختی عمیق را پیش روی اندیشمندان می‌نهد. صورتبندی نهایی این آموزه عمدتاً مرهون شوراهای نخستین کلیسا، به‌ویژه شورای نیقیه (۳۲۵ میلادی) و قسطنطنیه (۳۸۱ میلادی) است، اما طرفداران آن، ریشه‌هایش را در متن عهد جدید، به‌خصوص در انجیل یوحنا و نامه‌های پولس رسول جست‌جو می‌کنند. از سوی دیگر، در سنت اسلامی، اصل یگانگی خدا، اساس و جوهره دین اسلام را تشکیل می‌دهد که در طول تاریخ، تفسیرهای گوناگون کلامی، عرفانی و فلسفی به خود دیده است. در میان فیلسوفان مسلمان، صدرالم‌تألهین شیرازی (ملاصدرا) (۹۷۹-۱۰۵۰ ق) با بنیان نهادن «حکمت متعالیه»، خوانشی ژرف، نظام‌مند و کاملاً فلسفی از یگانگی خدا ارائه داده که بر پایه‌های اصالت وجود، وحدت وجود و تشکیک در وجود استوار گردیده است (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۴۵).

مسئله اصلی این پژوهش، واکاوی تقابل این دو دستگاه فکری در بنیادی‌ترین سطح ممکن، یعنی سطح هستی‌شناسی و فلسفه اولی است. پرسش محوری این است که آموزه تثلیث، بر پایه مستندات کتاب‌مقدسی و تفسیرهای معتبر الهیاتی آن، چگونه در تقابل بنیادی با خوانش ملاصدرا از توحید قرار می‌گیرد؟ این تقابل چه پیامدهایی برای فهم ما از خدا، جهان و امکان گفت‌وگوی بین‌ادیانی دارد؟

اهمیت این تحقیق در آن است که این تقابل را از سطح گفت‌وگوهای تاریخی-کلامی فراتر برده و به تحلیل ریشه‌های فلسفی آن می‌پردازد. الهیات تثلیثی، عمدتاً بر تفسیرهای خاصی از متون عهد

همچنین در نامه پولس به فیلیپیان، به صراحت به فروتنی مسیح و پذیرش شکل بشری اشاره می‌شود، اما در عین حال بر داشتن «ذات الهی» او تأکید می‌گردد: «او که در صورت خدا بود، خود را تهی ساخته، صورت غلام را پذیرفت» (فیلیپیان ۲: ۷-۶). این متن نشان می‌دهد که عیسی (ع) پیش از تجسد، دارای مقام الهی بوده است (O'Brien, 1991, p. 210). این مفهوم در الهیات مسیحی به‌عنوان "kenosis" یا "خالی کردن خود" شناخته می‌شود که بر اساس آن، مسیح با حفظ ذات الهی، صورت انسانی را پذیرفته است.

در کتاب مکاشفه، که به عنوان آخرین کتاب عهد جدید محسوب می‌شود، عبارات قابل تأملی وجود دارد که از دیدگاه مسیحیان بر الوهیت عیسی (ع) دلالت می‌کند. در مکاشفه ۱: ۸، خداوند با عنوان «الف و ی» (آلفا و امگا در یونانی)، «آغاز و پایان» معرفی می‌شود: «من الف و ی هستم، که هست و بود و خواهد آمد، قادر مطلق» (مکاشفه ۱: ۸). سپس در مکاشفه ۲۲: ۱۳، عیسی (ع) به طور مشخص همین عنوان را به خود نسبت می‌دهد: «من الف و ی هستم، اول و آخر، آغاز و پایان».

این اشتراک در عناوین الهی، از دیدگاه الهیدانان مسیحی، نشانه‌ای مهم از همذاتی پدر و پسر محسوب می‌شود. به گفته بیل، این عبارت «نشان‌دهنده مشارکت کامل مسیح در ذات الهی است» (Beale, 1999, p. 229). در الهیات مسیحی، عنوان «الف و ی» به معنای جامعیت و ازلیت است و نسبت دادن آن به عیسی (ع)، دلیلی بر الوهیت کامل او دانسته می‌شود.

علاوه بر این، در مکاشفه ۱: ۱۸-۱۷، عیسی (ع) خود را «اول و آخر» و «زنده تا ابد الآباد» می‌خواند و ادعا می‌کند که «کلیدهای مرگ و عالم اموات» را در دست دارد. این عبارات نیز از دیدگاه مفسران مسیحی، نشان‌دهنده ویژگی‌هایی است که تنها شایسته ذات الهی است (Bauckham, 1993, p. 27).

سه بخش اصلی واکاوی کند: نخست، بررسی مبانی کتاب‌مقدسی الهیات تثلیثی و خوانش‌های مختلف از آن؛ دوم، تبیین ساختار فلسفی توحید در حکمت متعالیه ملاصدرا؛ و در پایان، تحلیل تقابل این دو الگو و بررسی امکان هرگونه گفت‌وگو یا سازش بین آنها. فرضیه پژوهش بر این است که این تقابل، نه یک اختلاف سطحی، که ناشی از دو دستگاه متفاوت و ناسازگار هستی‌شناختی است که امکان هرگونه آمیختگی سطحی بین آنها را از بین می‌برد.

۲ مبانی کتاب‌مقدسی آموزه تثلیث

۲٫۱ آیات کلیدی دال بر الوهیت مسیح

مهم‌ترین پایه‌های کتاب‌مقدسی برای اثبات الوهیت حضرت عیسی (ع) در متون عهد جدید، به‌ویژه در انجیل یوحنا و رسالات پولس، یافت می‌شود. این آیات از دیرباز تاکنون مورد استناد الهیدانان مسیحی قرار گرفته‌اند. در آغاز انجیل یوحنا آمده است: «در آغاز کلمه بود و کلمه نزد خدا بود و کلمه خدا بود... و کلمه جسم گردید و میان ما ساکن شد» (یوحنا ۱: ۱، ۱۴). عبارت «کلمه» (لوگوس) در این متن، به حضرت عیسی (ع) اشاره دارد که همزمان هم با خدا است و هم خود، خدا خوانده می‌شود. این بیان همبودی و همذاتی میان پدر و پسر را نشان می‌دهد و به‌عنوان یکی از قوی‌ترین ادله الهیدانان مسیحی برای تبیین الوهیت عیسی (ع) به‌کار می‌رود. (Brown, 1966, p. 24)

در جای دیگری از همین انجیل، عیسی (ع) خطاب به مخالفانش می‌گوید: «من و پدر یکی هستیم» (یوحنا ۱۰: ۳۰). این عبارت در زبان یونانی (ἐγὼ καὶ ὁ πατήρ ἐν ἑσμεν) که به انگلیسی به صورت "I and the Father are one" ترجمه شده، بر وحدت ذات و جوهر دلالت دارد و به همین دلیل در سنت تفسیری مسیحی، شاهی بر الوهیت عیسی (ع) محسوب می‌شود. (Barrett, 1978, p. 380) این آیه به‌ویژه در بحث تثلیث، جایگاه محوری دارد، زیرا به صراحت بر اتحاد جوهری پدر و پسر تأکید می‌کند.

است. این وحدت، پایه‌ای اساسی برای درک نقش روح‌القدس در الهیات تثلیثی به شمار می‌رود.

همچنین در انجیل متی، هنگام تشویق شاگردان به بشارت، عیسی(ع) آنان را به تعمیم دادن به نام «پدر و پسر و روح‌القدس» فرا می‌خواند (متی ۲۸: ۱۹). ذکر این سه در کنار یکدیگر و تحت یک نام، حاکی از هم‌مقامی و هم‌ذاتی آنان است (France, 1112, p. 2007). این آیه به طور خاص در الهیات مسیحی به عنوان شاهدهی مهم بر تثلیث مورد استناد قرار می‌گیرد، زیرا نشان می‌دهد که پدر، پسر و روح‌القدس در یک سطح الهی قرار داشته و پرستش مشترکی را دریافت می‌کنند.

علاوه بر این، متون عهد جدید و عهد عتیق صفات و کارکردهای الهی را به روح‌القدس نسبت می‌دهند که از منظر الهیات مسیحی دلالت بر الوهیت آن دارد. نخست، علم مطلق روح‌القدس در اول قرن‌تین ۲: ۱۰-۱۱ مورد تأکید قرار گرفته است: «زیرا روح همه چیز حتی عمق های خدا را می‌کاود... افکار خدا را هیچکس نمی‌داند مگر روح خدا». این آیه نشان می‌دهد که روح‌القدس دارای علم بی‌واسطه به ذات الهی است، که تنها شأنی است که می‌تواند به خداوند نسبت داده شود. (Fee, 1994, p. 104)

دوم، حضور هم‌زمان در همه جا که در مزامیر ۱۳۹: ۷ به روح‌القدس نسبت داده شده است: «کجا از روح تو بگریزم؟ از حضور تو کجا فرار کنم؟». این ویژگی که در الهیات یهودی-مسیحی مختص خداوند است، به روح‌القدس نیز نسبت داده می‌شود و نشان‌دهنده جامعیت وجودی آن است (Erickson, 1991, p. 867).

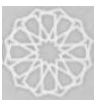
سوم، نقش فعال در آفرینش که در ایوب ۳۳: ۴ بدان اشاره شده است: «روح خدا مرا آفرید و نفس قادر مطلق به من حیات بخشید». این آیه هم‌راستا با روایت آفرینش در پیدایش ۱: ۲ است که می‌گوید «روح خدا روی آبها در حرکت بود». این نقش آفرینشی نشان می‌دهد که روح‌القدس صرفاً یک مخلوق یا نیروی الهی نیست، بلکه در کار آفرینش مشارکت دارد. (Hamilton, 2011, p. 117)

از منظر تاریخی، این عبارات در بافتار ادبیات یهودی-مسیحی قرن اول میلادی قابل تحلیل است. عنوان «اول و آخر» در عهد عتیق به خداوند نسبت داده شده است (اشعیا ۴۴: ۶) و کاربرد آن برای عیسی(ع) در سنت مسیحی، نشان‌دهنده پذیرش الوهیت او از سوی جامعه اولیه مسیحی است (Hurtado, 2003, p. 13). این آیات در کنار یکدیگر، تصویری از عیسی(ع) ارائه می‌دهند که از دیدگاه مسیحیان، نه تنها پیامبری برگزیده، بلکه تجلی خدا در جهان است.

۲،۲ آیات کلیدی دال بر الوهیت روح‌القدس

در متون عهد جدید، روح‌القدس به عنوان شخصیت سوم تثلیث، دارای جایگاه و صفات الهی توصیف شده است. یکی از واضح‌ترین موارد، در کتاب اعمال رسولان آمده است، آنجا که حنانیا و سفیره به دروغگویی می‌پردازند و پطرس خطاب به آنان می‌گوید: «چرا شیطان دل تو را پر کرد که به روح‌القدس دروغ بگویی؟... به انسان دروغ نگفته‌ای بلکه به خدا» (اعمال ۵: ۳-۴). این عبارت به وضوح دروغ به روح‌القدس را هم‌تراز دروغ به خدا می‌داند و از این رو، بر الوهیت روح‌القدس دلالت دارد؛ زیرا نشان می‌دهد که روح‌القدس تنها یک نیروی الهی نیست، بلکه شخصیتی الهی است که می‌توان به او دروغ گفت، همان‌گونه که به خدا دروغ گفته می‌شود (Bruce, 1988, p. 119).

پولس رسول در دومین نامه خود به قرن‌تین، با اشاره به آزادی که از روح خدا حاصل می‌شود، می‌نویسد: «و خداوند همان روح است و هر جا روح خداوند است، آزادی است» (دوم قرن‌تین ۳: ۱۷). در این آیه، عنوان یونانی (κύριος : تلفظ kyrios) در انگلیسی (Lord) که در عهد عتیق معمولاً برای اشاره به خدا به کار می‌رود، به روح‌القدس نسبت داده شده است. (Harris, 2005, p. 313) این امر نشان‌دهنده وحدت ذات میان خدا و روح اوست و تأکید می‌کند که روح‌القدس جدا از ذات الهی نیست، بلکه تجلی مستقیم حضور خدا در جهان

می‌خوانی؟ هیچ‌کس نیکو نیست مگر خدا به تنهایی» (مرقس ۱۰: ۱۸). این پاسخ، هم بر انسانی بودن عیسی (ع) و هم بر تمایز او از خدا تأکید می‌ورزد (Guelich, 1989, p. 541). در نامه اول به قرنتیان نیز پولس صراحتاً می‌گوید: «سر هر مرد، مسیح است و سر زن، مرد و سر مسیح، خدا» (اول قرنتیان ۱۱: ۳). این سلسله مراتب به روشنی نشان می‌دهد که مسیح تحت فرمان خدا قرار دارد و این مطلب با مفهوم یکسانی ذاتی در تضاد به نظر می‌رسد.

در مورد روح‌القدس نیز آیاتی وجود دارد که بر استقلال نداشتن و تبعیت او اشاره می‌کنند. همانطور که عیسی (ع) می‌گوید: «روح‌القدس آنچه را که از آن من است دریافت می‌کند و به شما اعلام خواهد کرد» (یوحنا ۱۶: ۱۴). این عبارت نشان می‌دهد که روح‌القدس تحت فرمان مسیح عمل می‌کند و خود مستقل نیست. همچنین در رساله به رومیان ۸: ۲۶-۲۷، روح‌القدس به عنوان شفیع و میانجی معرفی می‌شود که برای مقدسان نزد خدا شفاعت می‌کند، و این خود بر تمایز او از خدا دلالت دارد. این آیات تصویری از سلسله مراتب الهی ارائه می‌دهند که با تفسیر سنتی از تثلیث در تناقض است.

این ناسازگاری‌های آشکار در متون عهد جدید، الهیدانان مسیحی را در طول تاریخ بر آن داشته تا با ارائه توضیحات مختلف، به حل این مسئله بپردازند که چگونه می‌توان همزمان هم به الوهیت مسیح و روح‌القدس معتقد بود و هم به تبعیت و تمایز آنان از خدای پدر. پاسخ سنتی و رایج در الهیات مسیحی این است که این آیات به دو جنبه گوناگون از وجود مسیح و روح‌القدس اشاره دارند: از یک سو جنبه الهی و از سوی دیگر جنبه انسانی یا نقش و وظیفه عملکردی آنان در طرح الهی (Erickson, 1991, p. 337). بر اساس این دیدگاه، عباراتی که بر تبعیت دلالت می‌کنند، مربوط به نقش مسیح در مقام یک انسان نجات‌بخش هستند، در حالی که آیات دال بر الوهیت، به ذات و ماهیت الهی او اشاره دارند.

با این حال، این توضیح برای بسیاری از منتقدان داخلی و خارجی مسیحیت قانع‌کننده به نظر

از دیدگاه الهیدانان مسیحی، این صفات در کنار یکدیگر تصویری از روح‌القدس ارائه می‌دهند که ذاتاً الهی است. گروندم استدلال می‌کند که «صفاتی مانند علم مطلق، حضور در همه جا و نقش در آفرینش، نمی‌توانند به یک مخلوق یا موجود محدود نسبت داده شوند» (Grudem, 1994, p. 230). «این دیدگاه بر این باور است که روح‌القدس نه یک نیروی غیرشخصی، بلکه شخصیتی الهی است که در کارهای الهی مانند آفرینش، هدایت و نجات بشر، نقش بی‌واسطه ایفا می‌کند.

به طور خاص، نقش روح‌القدس در نجات‌بخشی انسان‌ها در الهیات مسیحی بسیار برجسته است. همانطور که پولس در رومیان ۸: ۱۱ می‌گوید: «اگر روح آن که عیسی را از مردگان برخیزانید در شما ساکن شود، آن که مسیح را از مردگان برخیزانید، بدنهای فانی شما را نیز به وسیله ساکن شدن روح خود در شما زنده خواهد کرد». این مشارکت فعال در کار نجات، نشان‌دهنده نقش اساسی روح‌القدس در برنامه الهی است. (Horton, 2011, p. 89)

۲٫۳ آیات ظاهراً متناقض: تأکید بر تبعیت و تمایز

در کنار آیاتی که بر الوهیت مسیح و روح‌القدس دلالت می‌کنند، متون دیگری در عهد جدید وجود دارند که بر تمایز و تبعیت آنان از خدا تأکید می‌ورزند. این دسته از آیات همواره مورد توجه مفسرانی قرار گرفته اند که قائل به وحدت ذات نیستند. برای نمونه، در انجیل یوحنا، عیسی (ع) صراحتاً می‌گوید: «پدر از من بزرگتر است» (یوحنا ۱۴: ۲۸). این عبارت به وضوح بر برتری پدر و تبعیت پسر دلالت دارد و با آیاتی که بر یکسانی ذات تأکید می‌کنند، در ناسازگاری آشکار قرار می‌گیرد (Carson, 1991, p. 508). این ناسازگاری نمایان، منشأ بحث‌های الهیاتی گسترده‌ای شده است.

همچنین در انجیل مرقس، هنگامی که مردی ثروتمند عیسی (ع) را «ای استاد نیکو» خطاب می‌کند، او در پاسخ می‌گوید: «چرا مرا نیکو

آیاتی که بر الوهیت دلالت می‌کنند به ذات یکسان سه شخصیت اشاره دارند، در حالی که آیات مربوط به تمایز و تبعیت، بیانگر تفاوت در نقش‌ها و وظایف آنان در درون ذات واحد هستند (Erickson, 1991, p. 337). به عبارت دیگر، پسر از ازل در ذات پدر بوده (یوحنا ۱: ۱)، اما در نقش نجات‌بخشی، خویشتن را فروتن ساخته و مطیع پدر گردیده است (فیلیپیان ۲: ۸-۶).

با این وجود، این تفسیر همواره با چالش‌های جدی مواجه بوده است. منتقدان بر این باورند که آموزه تثلیث بیش از آنکه برآمده از تفسیر مستقیم کتاب مقدس باشد، متأثر از فلسفه یونانی است (Hanson, 1988, p. 870). اگرچه برخی آیات بر مقام والای مسیح و نقش ویژه روح القدس دلالت می‌کنند، اما این متون به هیچ وجه به صراحت بر وجود سه شخصیت هم‌ذات در درون ذات الهی اشاره ندارند. از این منظر، تثلیث را باید بیشتر یک توسعه الهیاتی متأخر دانست که در پاسخ به چالش‌های فلسفی و کلامی سده‌های نخستین مسیحیت شکل گرفته است، نه آموزه‌ای که به طور صریح و روشن در کتاب مقدس آمده باشد. (Ehrman, 2014, p. 152; McGrath, 2011, p. 248)

۳ ساختار متافیزیکی توحید در حکمت متعالیه

۳،۱ پایه‌های سه‌گانه: اصالت وجود،

وحدت وجود، تشکیک در وجود

حکمت متعالیه ملاصدرا بر سه پایه اساسی استوار شده که درکی ژرف از توحید را ممکن می‌سازد. نخستین و مهم‌ترین این پایه‌ها، اصالت وجود است. ملاصدرا با برهم زدن سنت رایج مشائی، وجود را اصیل و ماهیت را اعتباری می‌داند. به بیان دیگر، آنچه حقیقت دارد وجود است و ماهیات تنها اعتبارات ذهنی هستند که از طریق تحلیل ذهن از وجود به دست می‌آیند (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۱، ص

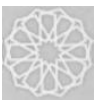
نمی‌رسد. از دیدگاه منتقدان، این رویکرد بیشتر شبیه به یک «تطبیق ساختگی» است تا یک راه حل الهیاتی منسجم. به عنوان مثال، برخی از پژوهشگران استدلال می‌کنند که این ناسازگاری‌ها نشان‌دهنده تحول و دگرگونی تدریجی الهیات مسیحی در سده‌های نخستین است، نه یک آموزه یکدست و هماهنگ (Ehrman, 2014, p. 152). از نگاه اسلامی نیز مفسران با استناد به آیات قرآن، الوهیت مسیح و تثلیث را رد کرده و آن را ناشی از دگرگونی در فهم متون مقدس می‌دانند.

به نظر می‌رسد این ناسازگاری‌ها، پرسش‌های بنیادی‌تری را درباره همخوان و سازگار بودن الهیات تثلیثی مطرح می‌کنند. اگرچه الهیدانان مسیحی سده‌ها در پی توضیح این مسئله بوده‌اند، اما به اعتراف بسیاری از محققان، این آموزه در نهایت به عنوان یک «راز الهی» ارائه می‌شود که فراتر از درک کامل بشری است (McGrath, 2011, p. 248). این رویکرد اگرچه ممکن است برای معتقدان قانع‌کننده باشد، اما از دیدگاه تحلیلی و فلسفی، پاسخ نهایی به شمار نمی‌رود.

۲،۴ جمع‌بندی: تثلیث به‌مثابه تفسیر نظام‌مند از داده‌های کتاب مقدس

با بررسی دقیق آیات عهد جدید آشکار می‌شود که این متون به خودی خود و بدون دخالت تفسیرهای پسینی، تصویر هماهنگ و یکپارچه‌ای از الوهیت مسیح و روح القدس ارائه نمی‌دهند. از سویی آیاتی وجود دارند که به صراحت یا به طور ضمنی بر هم‌ذات بودن پسر و روح با پدر دلالت می‌کنند و از سوی دیگر، آیاتی بر تمایز، تبعیت و انسان بودن عیسی (ع) تأکید می‌ورزند (Dunn, 1989, p. 163). این تنوع و تعارض ظاهری در متون، بستر مناسبی برای شکل‌گیری تفاسیر گوناگون در طول تاریخ مسیحیت فراهم کرده است.

آموزه تثلیث در واقع تلاشی است برای ارائه یک تفسیر منسجم و منطقی از تمامی این داده‌های به ظاهر ناهمگون. بر اساس این چارچوب تفسیری،

دارای وجودی ذاتی و مستقل نمی‌باشد (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۶، ص ۱۲۳).

در این نظام فکری، شرک وجودی به عنوان بزرگترین شرک تلقی می‌گردد؛ چرا که شرک تنها به پرستش بت‌ها محدود نمی‌شود، بلکه نسبت دادن استقلال وجودی به هر مخلوق را نیز در بر می‌گیرد. از آنجا که وجود حقیقی منحصرأ از آن خداست، هرگونه تصور استقلال برای غیر او، انحراف از توحید حقیقی به شمار می‌رود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۵۶). این دیدگاه، بنیانی متافیزیکی برای توحید عملی فراهم می‌آورد که بر اساس آن، تمامی عبادات و اهداف می‌بایست تنها به سوی ذات یکتای خداوند جهت‌گیری شوند.

ملاصدرا با استفاده از مفهوم فیض، چگونگی تحقق موجودات در عین فقدان استقلال وجودی را تبیین می‌کند. از نگاه او، وجود مخلوقات، عین نیازمندی و وابستگی به خداوند است؛ همان‌گونه که نور ماه، عین وابستگی به خورشید است و هیچ‌گونه استقلال از آن ندارد. این همانندی به روشنی نشان می‌دهد که چگونه مخلوقات در عین بهره‌مندی از وجود، همواره نیازمند وجودبخش حقیقی هستند (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۱۵۴).

۳٫۳ تجلی و شئون: جایگاه کثرت در

سایه وحدت

یکی از ژرف‌ترین و بدیع‌ترین ابعاد حکمت متعالیه، تبیین رابطه وحدت و کثرت در قالب نظریه «تجلی و شئون» است. ملاصدرا در این نظریه به حل یکی از دشوارترین مسائل فلسفی می‌پردازد: چگونه از وجود واحد و بسیط، جهانی سرشار از کثرت و تنوع پدید آمده است؟ پاسخ او این است که کثرت موجود در جهان، نه نافی وحدت وجود، بلکه تجلیات و شئون مختلف همان حقیقت واحد است (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۳۴).

در این نظام فکری، ذات اقدس الهی در مقام «غیب الغیوب»، بسیط محض و فارغ از هرگونه کثرت و تغیر است. اما از آنجا که وجود خداوند

(۴۵). این نظریه انقلابی، بنیاد تمام نظام فلسفی او را تشکیل می‌دهد.

دومین پایه، وحدت وجود است. از دیدگاه ملاصدرا، حقیقت وجود، واحد است و آن ذات باریتعالی است. تمام موجودات دیگر، ظهورات و تجلیات آن وجود واحد هستند، نه وجوداتی مستقل. او استدلال می‌کند که اگر وجودات متعدد مستقل فرض شوند، لازم می‌آید هر یک از آنها نسبت به دیگری محدود کننده باشد، در حالی که وجود حقیقی، نامحدود و بی‌نهایت است (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۸۷).

سومین پایه، تشکیک در وجود است. ملاصدرا معتقد است وجود، حقیقتی واحد اما دارای مراتب شدید و ضعیف است. این به معنای آن است که همه موجودات از یک حقیقت بهره می‌برند، اما به میزان متفاوت. خداوند عالی‌ترین مرتبه وجود است و سایر موجودات به تناسب دوری و نزدیکی از مبدأ، بهره مند از وجوداند. (همان، ص ۹۲).

این سه پایه به هم پیوسته، نظامی منسجم می‌سازند که در آن توحید نه تنها یک اعتقاد کلامی، بلکه یک حقیقت متافیزیکی است. وجود حقیقی تنها یکی است و کثرات، ظهورات و شئون آن وجود واحد محسوب می‌شوند.

۳٫۲ توحید وجودی: وحدت شخصی

وجود و نفی هرگونه شریک در

مرتبه ذات

ملاصدرا با بهره‌گیری از این اصول سه‌گانه، به بسط مفهوم توحید وجودی می‌پردازد که در آن، حقیقت هستی منحصر در ذات احدیت است و تمامی مظاهر جهان، تجلیات و ظهورات آن وجود بی‌همتا محسوب می‌گردند. از این منظر، وحدت وجود نه تنها به معنای نفی شریک برای خداوند، بلکه به معنای نفی هرگونه استقلال وجودی برای غیر اوست. به بیان دیگر، هستی مخلوقات، عین پیوند و وابستگی به وجود الهی است و هیچ موجودی

۳،۴ نتیجه اخلاقی-عبادی: نفی هرگونه غایت مستقل برای غیر خدا

نظام توحیدی ملاصدرا پیامدهای ژرفی برای سلوک عملی انسان در پی دارد. بر اساس این دیدگاه، از آنجا که وجود حقیقی تنها از آن خداست، هرگونه غایت و هدفی نیز می‌بایست به سوی او جهت‌گیری شود. ملاصدرا در الشواهد الربوبیه تصریح می‌کند که "هر غایتی جز الله، در حقیقت طاغوت است" (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۲۰۱). این بدان معناست که حتی ارزشمندترین امور دنیوی هنگامی که به عنوان غایت مستقل تلقی شوند، به بت‌هایی تبدیل می‌شوند که انسان را از مسیر توحید منحرف می‌سازند.

ملاصدرا با استفاده از تمثیل نور و ظل، رابطه مخلوقات با خداوند را تبیین می‌کند. همانگونه که سایه‌ها وجود مستقلی از نور ندارند، بلکه ظهورات و تجلیات نور هستند، مخلوقات نیز وجود مستقلی از خداوند ندارند. بنابراین، هرگونه هدف‌گذاری مستقل برای مخلوقات، مانند این است که برای سایه‌ها وجودی مستقل از نور قائل شویم (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۶، ص ۱۲۳). این نگاه، بنیانی متافیزیکی برای عبودیت کامل فراهم می‌آورد.

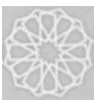
پیامدهای این نگاه در تمامی شئون زندگی انسان گسترده می‌شود. در عرصه اخلاق، ارزش‌ها می‌بایست به عنوان تجلیات اراده الهی فهمیده شوند. در حوزه سیاست، حکومت می‌بایست زمینه‌ساز قرب انسان‌ها به خدا باشد. در عرصه اقتصاد، کسب و کار می‌بایست به عنوان عبادت و در مسیر اهداف الهی سامان یابد. حتی روابط اجتماعی می‌بایست به گونه‌ای تنظیم شوند که یادآور فقر وجودی انسان‌ها در پیشگاه خداوند باشند.

ملاصدرا در مفاتیح الغیب به زیبایی این مفهوم را با مثال سفر دریایی توضیح می‌دهد: همانگونه که کشتی تنها زمانی به مقصد می‌رسد که مسیرش را به سوی مقصد واحدی تنظیم کند، انسان نیز تنها

فیاض علی الاطلاق است، به صورت نامتناهی تجلی می‌کند. این تجلیات که مخلوقات جهان هستند، هر یک جلوه‌ای از صفات و کمالات بی‌نهایت حق تعالی می‌باشند (همان، ص ۲۳۷). او تأکید می‌کند که همان‌گونه که آئینه‌های متعدد، هر یک بازتاب‌دهنده نور یک خورشید هستند، موجودات جهان نیز هر یک نشان‌دهنده وجهی از وجوه بی‌پایان وجود الهی‌اند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۱۵۴).

ملاصدرا برای تبیین این رابطه، از مثال‌های گوناگونی بهره می‌گیرد. در مفاتیح الغیب، علاوه بر مثال نور و پرتوها، به رابطه اقیانوس و موج‌ها نیز اشاره می‌کند: همان‌گونه که اقیانوس واحد، موج‌های بی‌شمار می‌آفریند ولی همه آنها عین وابستگی به اقیانوس هستند، وجود واحد نیز در قالب مخلوقات متعدد تجلی می‌کند بی‌آنکه وحدتش دچار کثرت گردد (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۲۸۹). همچنین در جایی دیگر به مثال عددی اشاره می‌کند: عدد یک که واحد است، در عین حال می‌تواند به صورت‌های گوناگون (۱۰، ۱۰۰، ۱۰۰۰) ظاهر شود بی‌آنکه از وحدت ذاتی خود خارج گردد (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۷۲).

این دیدگاه، پاسخی است به پرسش از چگونگی صدور کثیر از واحد. از نگاه ملاصدرا، کثرت در «مراتب ظهور» وجود رخ می‌دهد، نه در ذات وجود. وجود واحد، به تناسب «استعداد» و «قابلیت» پذیرندگان، به صورت‌های گوناگون ظهور می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۳۵۶). همان‌گونه که آب واحد، در ظروف مختلف به شکل‌های گوناگون درمی‌آید، وجود الهی نیز بر اساس قابلیت موجودات، به صورت مراتب مختلف تجلی می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۲۳۴). نکته عمیق در اینجاست که هر موجودی، به اندازه ظرفیت وجودی خود، جلوه خاصی از وجود بی‌نهایت الهی است. از این رو، تنوع و کثرت موجود در جهان، نه تنها با وحدت وجود ناسازگار نیست، بلکه خود گواهی است بر عظمت و بی‌نهایتی وجود حق که می‌تواند در قالب‌های بی‌شمار تجلی کند (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۹۸).

دوم: تشکیک در وجود در مقابل کثرت ذاتی ملاصدرا در «اسفار اربعه» با استفاده از اصل «تشکیک در وجود» نشان می‌دهد که چگونه مراتب وجودی مختلف می‌توانند از وجود واحد صادر شوند بدون آنکه نیاز به کثرت در ذات باشد (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۳۴۵). به بیان او، تفاوت در مراتب ظهور وجود است که کثرت جهان را توضیح می‌دهد، نه کثرت در ذات وجود. این در حالی است که در تثلیث، سه شخصیت مستقل با روابط درونی فرض می‌شوند که مستلزم نوعی کثرت ذاتی است.

سوم: مسئله تبعیت و تمایز

اشکال دیگر از نگاه صدرایی، مسئله تبعیت و تمایز در عین وحدت ذاتی است. ملاصدرا در «مفاتیح الغیب» استدلال می‌کند که تبعیت و تمایز، مستلزم مرجعیت و تقدم و تأخر است که با بساطت ذاتی خداوند ناسازگار است (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۱۵۶). چگونه می‌توان پذیرفت که پسر از پدر تولد یابد و روح القدس از هر دو صادر شود، در حالی که ذات الهی بسیط و غیرمرتب است؟

چهارم: نقد معرفت‌شناختی

از دیدگاه صدرایی، شناخت حقیقی خداوند تنها از طریق شهود وجودی ممکن است، نه از طریق مفاهیم عقلی. از بیان ملاصدرا می‌توان نتیجه گرفت تثلیث محصول "عقل مفهومی" است و به حقیقت وجود راه ندارد (جوادی آملی، ۱۳۷۵، ص ۸۹). این در حالی است که معرفت حقیقی باید از طریق "عقل وجودی" و شهود حصولی حاصل شود.

پنجم: مسئله وحدت در عین کثرت

ملاصدرا با ارائه نظریه "وحدت در عین کثرت" نشان می‌دهد که چگونه می‌توان وحدت وجود را با کثرت مظاهر آن جمع کرد بدون آنکه دچار شرک وجودشناختی شد. به باور وی، مخلوقات "ظلال وجود" هستند نه "وجودات مستقله" (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۵۶). این دیدگاه با نظریه تثلیث که

زمانی به کمال می‌رسد که تمامی اهداف و غیایاتش را به سوی الله جهت‌دهی کند (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۲۸۹). این نگاه، وحدتی وجودی در تمامی عرصه‌های زندگی انسان ایجاد می‌کند.

۴ تحلیل تقابل دو پارادایم؛ نقطه‌های تعارض و امکان گفت‌وگو

۴/۱ نقد صدرایی تثلیث: شرک وجودشناختی و مسئله کثرت در ذات

از منظر حکمت متعالیه، آموزه تثلیث با چالش‌های متافیزیکی بنیادینی روبروست و در هسته‌ی خود حاوی نوعی «شرک وجودشناختی» است. ملاصدرا در «الشواهد الربوبیه» با صراحت تأکید می‌کند که کل ماسوی الله فانی اند و بقای آن‌ها به بقای حق است (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۲۰۱). این بیان نشان‌دهنده آن است که هرگونه اعتقاد به وجود مستقل برای غیر خدا، حتی در سطح اقامیم ثلاثه، مستلزم شرکی است که ریشه در فهم نادرست از حقیقت وجود دارد.

نقد صدرایی بر تثلیث را می‌توان در چند محور اصلی بررسی کرد:

اول: مسئله کثرت در ذات

ملاصدرا با استناد به اصل "بساطت وجود" استدلال می‌کند که ذات الهی بسیط محض است و هیچ‌گونه ترکیب و کثرتی در آن راه ندارد. بنابراین می‌توان گفت از دیدگاه او، قبول سه اقنوم مستقل در ذات واحد، از دیدگاه فلسفی دارای تناقضی آشکار است (حائری یزدی، ۱۳۶۰، ص ۱۲۳). استقلال وجودی هر اقنوم، مستلزم تمایز ذاتی و سپس محدودیت است، در حالی که وجود الهی نامحدود و بی‌نهایت است. این نقد مبتنی بر اصل "الواحد لا یصدر عنه الا الواحد" است که از اصول بنیادین حکمت اسلامی محسوب می‌شود.

اشخاص سه‌گانه (نه سه خدا)، بلکه سه طریق مختلف از وجود یک ذات الهی هستند (Aquinas, 1947, p. 156). به ویژه آرای ارسطو است که میان جوهر و اعراض تفاوت قائل می‌شود.

در دوره معاصر، کارل رانر با ارائه خوانشی اگزیستانسیالیستی از تثلیث، آن را به عنوان «خود-بیانگری» خداوند تفسیر می‌کند. از دیدگاه رانر، سه شخصیت تثلیث، سه وجه مختلف از خود-آگاهی و خود-بیانگری الهی هستند (Rahner, 1997, p. 116). این تفسیر سعی دارد تثلیث را در چارچوب فلسفه مدرن و مفاهیم روانشناختی معنا کند. رانر معتقد است که تجربه دینی انسان از خداوند، همواره سه‌بعدی است و این سه‌بعدی بودن بازتابی از ساختار سه‌گانه ذات الهی است.

یورگن مولتمان با ارائه «الهیات تثلیثی اجتماعی» (Social Trinity) بر بعد رابطه ای تثلیث تأکید می‌ورزد. از دیدگاه وی، سه شخصیت تثلیث نه سه وجود مجزا، بلکه سه رابطه درون‌ذاتی هستند که در عین وحدت، کثرت را نیز حفظ می‌کنند (Moltmann, 1993, p. 174). مولتمان استدلال می‌کند که این مدل رابطه ای می‌تواند هم به وحدت ذات و هم به کثرت اشخاص توجه کند بدون آنکه دچار شرک شود. به باور وی، این خوانش می‌تواند پلی بین الهیات مسیحی و دیگر ادیان باشد (Moltmann, 1993, p. 192).

با این حال، از منظر فلسفه اسلامی و به ویژه حکمت متعالیه، هیچ کدام از این پاسخ‌ها نتوانسته‌اند به طور کامل بر اشکالات متافیزیکی غلبه کنند. به باور ملاصدرا، هرگونه قبول کثرت حتی در سطح روابط و اشخاص، مستلزم نوعی ترکیب در ذات است که با بساطت وجود الهی ناسازگار است (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۲۱۰). از دیدگاه وی، تمایز بین ذات و شخص اگرچه از نظر مفهومی ممکن است، اما از نظر وجودشناختی دارای مشکل است.

قائل به وجود سه شخصیت مستقل در ذات الهی است، در تعارض کامل قرار دارد.

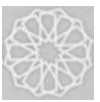
این نقدها نشان می‌دهد که تقابل بین توحید صدرایی و تثلیث، تقابلی در مبانی متافیزیکی است که ریشه در تفاوت‌های بنیادین در فهم وجود دارد. از دیدگاه صدرایی، تثلیث نه تنها قابل دفاع فلسفی نیست، بلکه نوعی شرک وجودشناختی محسوب می‌شود که ناشی از فهم نادرست از حقیقت وجود است.

۴،۲ پاسخ‌های متعارف مسیحی: تثلیث به‌مثابه سرّ و رمز

الهی‌دانان مسیحی در طول تاریخ تلاش‌های متعددی برای پاسخ به چالش‌های متافیزیکی آموزه تثلیث انجام داده‌اند. یکی از مهم‌ترین و متداول‌ترین پاسخ‌ها، توصیف تثلیث به عنوان سرّی است که فراتر از درک کامل عقل بشری قرار دارد. آگوستین در اثر برجسته خود «De Trinitate» با صراحت اعلام می‌کند: «اگر می‌خواهی آن (حقیقت تثلیث) را درک کنی، نخست باید ایمان بیاوری» (Augustine, 2002, p. 87). نزدیک است، بر محدودیت‌های ذهن بشری در شناخت ذات الهی تأکید می‌ورزد.

از دیدگاه آگوستین، تثلیث نه یک مسئله فلسفی که یک راز الهی است که تنها از طریق ایمان می‌توان آن را پذیرفت. وی با استفاده از قیاس‌های روانشناختی مانند «حافظه، فهم و اراده» در نفس انسان، سعی در تقریب به ذهن این مفهوم دارد، اما در نهایت تأکید می‌کند که این قیاس‌ها ناتوان از تبیین کامل این راز هستند (Louth, 2007, p. 134). این نگاه بعدها توسط الهی‌دانانی چون توماس آکویناس بسط یافت.

آکویناس در «Summa Theologica» با ارائه تمایز دقیق‌تری بین «ذات (Ousia)» و «شخص» (Hypostasis) کوشید به اشکالات فلسفی پاسخ دهد. به باور وی، در تثلیث ذات واحد است اما اشخاص سه‌گانه هستند. او استدلال می‌کند که

سعی دارد تثلیث را از سطح یک آموزه بیانی به سطح یک توصیف فلسفی از حقیقت وجود ارتقاء دهد.

نقد صدرایی این خوانش‌ها

از دیدگاه حکمت متعالیه، حتی این تفسیرهای نوین نیز نمی‌توانند اشکالات متافیزیکی تثلیث را حل کنند. بر اساس آنچه از بیان ملاصدرا فهمیده می‌شود، هرگونه قبول کثرت حتی در سطح نمادین یا رابطه ای، باز هم مستلزم نوعی شرک وجودشناختی است. (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۲۱۰). به باور وی، توحید حقیقی مستلزم نفی مطلق هرگونه کثرت در ذات و صفات است. از منظر صدرایی، حتی اگر تثلیث را به عنوان نماد یا رابطه تفسیر کنیم، باز هم نوعی کثرت در مفهوم خداوند قائل شده‌ایم که با بساطت وجود الهی ناسازگار است.

علامه طباطبایی نیز در «المیزان» استدلال می‌کند که هرگونه قبول کثرت حتی در سطح مفهومی، در نهایت به شرک وجودشناختی منجر می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۵۶). به باور وی، توحید ذاتی در اسلام به حدی مورد تأکید است که حتی مفاهیم و نمادها نیز نمی‌توانند حامل هیچ‌گونه کثرتی در ذات الهی باشند.

۵ نتیجه گیری

با بررسی ژرف‌انگارانه دو نظام الهیاتی، به این نتیجه‌گیری رهنمون می‌شویم که تعارض بین تثلیث و توحید صدرایی، تعارضی در بنیادهای متافیزیکی است که امکان هرگونه سازش واقعی را ناممکن می‌سازد. از سویی، الهیات تثلیثی بر «کثرت در وحدت» تأکید دارد و با پذیرش سه اقنوم متمایز در ذاتی واحد، ساختاری پیچیده از رابطه و تمایز را ارائه می‌دهد. از سوی دیگر، توحید صدرایی بر «وحدت محض» اصرار می‌ورزد و هرگونه کثرت حتی در سطح روابط را نفی می‌کند. (Rahner, 1997, p. 44)

ملاصدرا در «اسفار اربعه» با صراحت فلسفی می‌گوید: «کل ما سوی الله، فانی بالذات و باقی

۴٫۳ بررسی امکان سازش: آیا خوانش‌های نمادین یا وجودشناختی از تثلیث می‌تواند راهگشا باشد؟

در دوره معاصر، برخی از متألهان و فیلسوفان دین کوشیده‌اند با ارائه تفسیرهای نوین از تثلیث، راهی برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی و کاهش تعارضات دکترینال بیابند. این خوانش‌ها عمدتاً بر دو محور «نمادین» و «وجودشناختی» استوار شده‌اند.

خوانش نمادین تثلیث

جان هیک به عنوان یکی از برجسته‌ترین چهره‌های فلسفه دین معاصر، پیشنهاد می‌کند که تثلیث را نه به عنوان توصیفی واقع‌نگرانه از ذات الهی، بلکه به عنوان «نمادی» از نحوه ارتباط خدا با جهان تفسیر کنیم. (Hick, 1993, p. 235) از این منظر، سه شخصیت تثلیث، سه وجه مختلف از تجربه دینی بشر هستند نه سه وجود مستقل. هیک با الهام از فلسفه کانت، استدلال می‌کند که مفاهیم دینی را باید به مثابه «نمادهایی» فهمید که واقعیت نومنال الهی را از طریق مقولات بشری نشان می‌دهند. به باور وی، این خوانش می‌تواند هم به حقیقت تجربه دینی مسیحیان احترام بگذارد و هم زمینه را برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی فراهم کند (Hick, 2004, p. 89).

خوانش وجودشناختی تثلیث

پل تیلیش با ارائه تفسیر وجودشناختی عمیق‌تری، تثلیث را به عنوان توصیفی از زندگی درونی خداوند می‌داند. از دیدگاه وی، سه اقنوم تثلیث بیانگر سه بعد اساسی وجود الهی هستند: «عمق» (پدر)، «تجلی» (پسر) و «وحدت‌بخشی» (روح القدس). (Tillich, 1951, p. 228) تیلیش استدلال می‌کند که این ساختار سه‌گانه نه تنها در ذات الهی، بلکه در خود وجود نیز قابل ردیابی است. به بیان او، «خدا وجود است» و ساختار تثلیثی، ساختار خود وجود است. (Tillich, 1951, p. 241) این تفسیر

از منظر حکمت متعالیه، آموزه تثلیث با چالش‌های معرفت‌شناختی و وجودشناختی جدی مواجه است که آن را از حیث عقلانی نامعتبر می‌سازد. طبق اصول حکمت متعالیه، تثلیث نه تنها با اصول بدیهی عقلی ناسازگار است، بلکه نوعی شرک و وجودشناختی محسوب می‌شود که با توحید حقیقی در تعارض است.

بر اساس مبانی صدرایی، هرگونه قبول کثرت در ذات الهی، حتی در قالب روابط بین اقنومی، مستلزم نقض اصل بساطت وجود و وحدت حقه حقیقیه است. همانگونه که ملاصدرا تصریح می‌کند: «الواحد لا یصدر عنه الا الواحد» (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۵۶). بنابراین، از دیدگاه حکمت متعالیه، تثلیث فاقد توجیه عقلانی و فلسفی است و نمی‌توان آن را به عنوان آموزه‌ای معقول پذیرفت. این موضع‌گیری فلسفی به معنای نادیده گرفتن اهمیت گفت‌وگوی بین‌ادیانی نیست، بلکه تأکیدی بر لزوم پایبندی به اصول عقلی و متافیزیکی در هرگونه مباحثه علمی است.

ببقائه» (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ج ۶، ص ۱۲۳). این بیان هسته اصلی تقابل را آشکار می‌سازد: در نظام صدرایی، هیچ وجود مستقلی برای غیر خدا متصور نیست و تمامی مخلوقات، ظهورات و تجلیات وجود واحد الهی‌اند. در مقابل، در الهیات تثلیثی، سه شخصیت اگرچه همذات انگاشته می‌شوند، اما هر یک وجود متمایز دارند. (Zizioulas, 1985, p. 17)

از دیدگاه فلسفی، این تعارض ریشه در تفاوت‌های بنیادین در فهم «وجود» دارد. در حکمت متعالیه، وجود حقیقی منحصرأ از آن خداست و دیگر موجودات تنها سایه‌ها و ظهورات آن وجود حقیقی‌اند. این نگاه مبتنی بر اصل «اصالت وجود» و «وحدت وجود» است (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۵۲). در مقابل، در الهیات تثلیثی، وجود می‌تواند در سطحی نازل‌تر به مخلوقات نیز نسبت داده شود، هرچند که وجود خداوند به گونه‌ای کیفی متفاوت است (Aquinas, 1947, p. 186).

این تقابل بنیادین، نشان‌دهنده تعارضی ساختاری در مبانی متافیزیکی دو نظام فکری است.

جدول: مقایسه تطبیقی آموزه تثلیث در الهیات مسیحی و توحید در حکمت متعالیه ملاصدرا

مؤلفه‌های مقایسه	آموزه تثلیث (الهیات مسیحی)	توحید وجودی (حکمت متعالیه)
مبانی هستی‌شناختی	سه شخصیت همذات (پدر، پسر، روح‌القدس) در ذاتی واحد	وحدت شخصیه وجود (حقیقت وجود منحصر در ذات الهی)
رابطه ذات و صفات	تمایز ذاتی بین سه شخصیت با وجود وحدت در ذات	عدم هرگونه تمایز و کثرت در ذات (بساطت محض وجود)
تبیین کثرت جهان	کثرت در ذات (سه شخصیت در یک ذات)	کثرت در مراتب ظهور و تجلیات وجود واحد
نقش در آفرینش	مشارکت فعال سه شخصیت در کار آفرینش	تجلی واحد وجود در مخلوقات (فیض وجود)
تبعات فلسفی	تعارض با اصل بساطت وجود الهی	نفی هرگونه شرک و وجودشناختی
راه‌های تبیین رابطه وحدت و کثرت	نظریه روابط درونی بین اقانیم سه‌گانه	نظریه تشکیک وجود و مراتب ظهور
جایگاه انسان در نظام هستی	فرزندخواندگی خدا از طریق مسیح	فقر وجودی و عین الربط بودن مخلوقات
نحوه شناخت خدا	از طریق تجلی در مسیح و روح‌القدس	از طریق شهود وجودی و سیروسلوک عرفانی

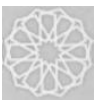

منابع

- Javadi Amoli, A. (1996). *Sharī'at dar āyine-ye ma'rīfat* [Divine Law in the Mirror of Gnosis] (in Persian). Qom: Markaz-e Nashr-e Asrā.
- Ḥā'irī Yazdī, M. (1981). *Kāvesh-hā-ye 'aql-e 'amalī* [Explorations in Practical Reason] (in Persian). Tehran: Sherkat-e Sahāmī-ye Enteshār.
- Ṭabāṭabā'ī, S.M.H. (2011). *Nihāyat al-ḥikma* [The Ultimate Wisdom] (Vol. 2) (in Arabic). Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Ṣadr al-Dīn Shīrāzī, M. (1981). *Al-Shawāhid al-rubūbiyya fī al-manāḥij al-sulūkiyya* [Divine Witnesses in the Paths of Spiritual Journey] (in Arabic). Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī.
- Ṣadr al-Dīn Shīrāzī, M. (1984). *Mafātīḥ al-ghayb* [Keys to the Unseen] (in Arabic). Tehran: Mu'assasat-ye Taḥqīqāt-e Farhangī.
- Ṣadr al-Dīn Shīrāzī, M. (2001). *Al-Ḥikma al-muta'āliya fī al-asfār al-'aqliyya al-arba'a* [The Transcendent Philosophy in the Four Intellectual Journeys] (Vols. 1-9) (in Arabic). Tehran: Bunyād-e Ḥikmat-e Islāmī-ye Ṣadrā.
- Naṣr, S.H. (2003). *Ma'ārif-e eslāmī dar jahān-e mo'āṣer: Majmū'e-ye maqālāt* [Islamic Knowledge in the Contemporary World: Collected Essays] (in Persian). Tehran: Sherkat-e Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī.
- Aquinas, T. (1947). *Summa theologica* (Fathers of the English Dominican Province, Trans.; Vol. 1). New York: Benziger Bros.
- Augustine, S. (2002). *On the Trinity* (S. McKenna, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Barrett, C.K. (1978). *The Gospel according to St. John: An introduction with commentary and notes on the Greek text* (2nd ed.). London: SPCK.
- Bauckham, R. (1993). *The theology of the Book of Revelation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beale, G.K. (1999). *The Book of Revelation: A commentary on the Greek text*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Brown, R.E. (1966). *The Gospel according to John (I-XII): Introduction, translation, and notes* (Vol. 29). New York: Doubleday.
- Bruce, F.F. (1988). *The Book of the Acts* (Revised ed.). Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Carson, D.A. (1991). *The Gospel according to John*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Dunn, J.D.G. (1989). *Christology in the making: A New Testament inquiry into the origins of the doctrine of the incarnation* (2nd ed.). London: SCM Press.
- Ehrman, B.D. (2014). *How Jesus became God: The Exaltation of a Jewish*

- Preacher from Galilee*. New York: HarperOne.
- Erickson, M.J. (1991). *Christian Theology* (2nd ed.). Grand Rapids: Baker Academic.
- Fee, G.D. (1994). *God's empowering presence: The Holy Spirit in the letters of Paul*. Peabody: Hendrickson Publishers.
- France, R.T. (2007). *The Gospel of Matthew*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Grudem, W.A. (1994). *Systematic Theology: An Introduction to Biblical Doctrine*. Grand Rapids: Zondervan.
- Guelich, R.A. (1989). *Mark 1-8:26* (Vol. 34A). Dallas: Word Books.
- Hamilton, J.M. (2011). *Genesis: A Theological Commentary*. Wheaton: Crossway.
- Hanson, R.P.C. (1988). *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy, 318-381*. Edinburgh: T&T Clark.
- Harris, M.J. (2005). *The Second Epistle to the Corinthians: A commentary on the Greek text*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Hick, J. (1993). *The Metaphor of God Incarnate: Christology in a Pluralistic Age*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Hick, J. (2004). *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent* (2nd ed.). New Haven: Yale University Press.
- Horton, M.S. (2011). *The Christian Faith: A Systematic Theology for Pilgrims on the Way*. Grand Rapids: Zondervan.
- Hurtado, L.W. (2003). *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in earliest Christianity*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Letham, R. (2004). *The Holy Trinity: In Scripture, History, Theology, and Worship*. Phillipsburg: P&R Publishing.
- Louth, A. (2007). *The Origins of the Christian Mystical Tradition: From Plato to Denys* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- McGrath, A.E. (2011). *Christian Theology: An Introduction* (5th ed.). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Moltmann, J. (1993). *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. Minneapolis: Fortress Press.
- O'Brien, P.T. (1991). *The Epistle to the Philippians: A commentary on the Greek text*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- O'Collins, G. (1999). *The Tripersonal God: Understanding and Interpreting the Trinity*. New York: Paulist Press.
- Rahner, K. (1997). *The Trinity*. New York: Crossroad.
- Tillich, P. (1951). *Systematic Theology* (Vol. 1). Chicago: University of Chicago Press.
- Zizioulas, J.D. (1985). *Being as Communion: Studies in Personhood and the*

Church. Crestwood: St. Vladimir's
Seminary Press.